

Brocki, Zygmunt

"Terminologiczne słowniki - bibliografija", I. M. Kaufman, Moskwa 1961 : [recenzja]

Kwartalnik Historii Nauki i Techniki 9/1, 112-116

1964

Artykuł umieszczony jest w kolekcji cyfrowej Bazhum, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych tworzonej przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego.

Artykuł został zdigitalizowany i opracowany do udostępnienia w internecie ze środków specjalnych MNiSW dzięki Wydziałowi Historycznemu Uniwersytetu Warszawskiego.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

mieniając przy tym ani jednego z twórców fachowych traktatów o metalurgii, znanych w Niemczech. Bliższe jest to chyba naturze polskiej niż niemieckiej, nie wydaje się więc i dlatego prawdopodobne, aby niemiecki mistrz hutniczy mógł napisać taki poemat.

Jerzy Piaskowski

I. M. Kaufman, *Tierminologiczeskije słowari — bibliografija*. Izdatielstwo „Sowietskaja Rossija“, Moskwa 1961, s. 419, il. 41.

Opracowana przez Izaaka Kaufmana bibliografia słowników terminologicznych najrozmaitszych działów nauki i techniki oraz różnych dziedzin życia jest dziełem potężnym. Obejmuje ona długi okres, bo lata 1701—1960 i choć jest bibliografią w zasadzie tylko rosyjską, w niewielkim jedynie stopniu uwzględniającą słowniki wydane poza Rosją i ZSRR, liczy aż 1755 numerowanych pozycji. W rzeczywistości jest ich nawet więcej, na końcu bowiem wielu rozdziałów autor dodał pozycje poprzednio przeoczone lub wydane w ostatniej chwili, nie weszły już one do kolejnej numeracji.

Bibliografia Kaufmana jest bibliografią „kręgu rosyjskiego“. Obejmuje ona: 1. słowniki z językiem rosyjskim: a) wydane w Rosji i ZSRR, b) wydane w innych krajach; 2. słowniki bez języka rosyjskiego lecz a) wydane w Rosji i ZSRR, b) wydane w innych krajach ale opracowane przez Rosjan lub cudzoziemców działających w Rosji.

Najliczniejsze są oczywiście słowniki podgrupy 1a; cała grupa 2 jest natomiast nieliczna, a szczególnie podgrupa 2b. Bibliografia w zasadzie nie uwzględnia słowników z językami innych, poza rosyjskim, narodów ZSRR, jak zaznacza autor we *Wstępie*, ze względu na ich bardzo dużą liczbę. Zestawione mają być one w osobnej bibliografii, obecnie zaś umieszczono wyjątkowo tylko niektóre z nich.

Bibliografia zawiera słowniki zarówno samoistne wydawniczo, jak i niesamoistne (według określenia Kaufmana — wewnątrzksiążkowe). Jest to jej wielką zaletą, ujawniono bowiem w ten sposób dziesiątki ciekawych i wartościowych opracowań leksykograficznych, ukrytych — bo nie sygnalizowanych w tytułach — w różnych książkach naukowych i fachowych, dołączonych do podręczników i informatorów czy zamieszczonych w czasopismach. Bibliografia nie obejmuje natomiast słowniczków terminologicznych dołączonych do wydawnictw beletrystycznych, popularnonaukowych itp. (wyjątkowo uwzględnia jednak słowniczkę dołączoną do książki z zakresu beletrystyki marynistycznej).

Oprócz słowników wykazane są też inne materiały leksykograficzne dotyczące terminologii, a więc zbiory materiałów terminologicznych (materiały dyskusyjne, zapiski itd.), monograficzne prace naukowe z zakresu terminologii, w których zawarte są wykazy terminów, wreszcie różnego rodzaju indeksy w książkach fachowych, zbiorach praw itd. Wprawdzie skorowidze, tj. opracowania zawierające same tylko terminy, nie są w pełnym znaczeniu materiałem leksykograficznym, ale w każdym razie są zbiorami bardzo pomocnymi dla prac leksykograficznych i terminologicznych. Dobrze się więc stało, że bibliografia Kaufmana notuje i skorowidze. Poza tym w działach *Technika*, *Rolnictwo* i *Wojsko* bibliografia notuje też encyklopedie specjalistyczne.

Te różne materiały leksykograficzne są jednak stosunkowo nieliczne, tak, że przytłaczającą większość pozycji stanowią słowniki *sensu stricto*.

Pierwsza część bibliografii (s. 17—28) obejmuje ogólne słowniki języka rosyjskiego (22 pozycje), aby wykazać, jak potraktowano w nich słownictwo specjalne.

W adnotacjach autor bibliografii daje tu odpowiednie informacje własne, albo po prostu cytuje fragmenty przedmów do słowników, gdzie sami ich autorzy informują, w jakim stopniu uwzględnili słownictwo specjalne, jakich dziedzin terminologię zamieścili itd. W niektórych adnotacjach Kaufman podaje też nazwiska specjalistów poszczególnych dziedzin nauki i techniki, którzy opracowali słownictwo specjalne w danym słowniku ogólnym.

Główny zrząd bibliografii (s. 31—380) dzieli się na 16 działów o następujących liczbach pozycji: *Nauki przyrodnicze* — ok. 300; *Technika* — ok. 500; *Transport* — ok. 215, w tym ok. 130 słowników morskich i budownictwa okrętowego; *Rolnictwo* — ok. 140; *Leśnictwo* — ok. 40; *Medycyna* — ok. 80; *Historia i nauki pomocnicze historii* — ok. 165; *Ekonomia i statystyka* — ok. 100; *Państwo i prawo* — ok. 65; *Wojsko* — ok. 70; *Pedagogika, bibliotekarstwo, bibliografia, księgarstwo* — 30; *Językoznawstwo i literaturoznawstwo* — 19; *Sztuka* — 61; *Filozofia i psychologia* — 13; *Kultura fizyczna i sport* — 33; *Gry niesportowe* — 18. Działy dzielą się na rozdziały, przy czym pierwszy rozdział podaje ogólne dla tego działu słowniki rosyjsko-rosyjskie (np. w dziale *Technika* — 9 ogólnych słowników technicznych), drugie — ogólne słowniki dwu- i wielojęzyczne (np. w tymże dziale — 66 słowników), a następne (np. w dziale *Technika* rozdziały: *Górnictwo, Metalurgia* itd.) — słowniki specjalistyczne. Według analogicznej zasady rozdziały dzielą się na jeszcze mniejsze części. W dziale *Nauki przyrodnicze* jest ogółem 47 rozdziałów i podrozdziałów, a w dziale *Technika* — 82.

Książkę zamykają (s. 383—416) skorowidze: autorów, tytułów i rzeczowy. Bibliografię ilustrują całostronicowe reprodukcje kart tytułowych i stron tekstowych słowników, głównie starszych, oraz portrety ich autorów.

Całość poprzedza dość obszerny (s. 3—14) *Wstęp*. Autor przedstawił tu w syntetycznym skrócie historię specjalistycznej leksykografii rosyjskiej, wskazując cenniejsze, najbardziej podstawowe dzieła i ważniejsze przedsięwzięcia leksykograficzne w zakresie słowników terminologicznych.

Materiał bibliograficzny ułożony jest w poszczególnych rozdziałach czy podrozdziałach chronologicznie, co dla badacza historii leksykografii jest bardzo wygodne. Porządek ten mać bez większego uzasadnienia jedno odstępstwo: gdy dzieło miało kilka wydań, umieszczone jest w kolejności daty ostatniego wydania (w adnotacji autor zaznacza wtedy, w których latach ukazały się wydania poprzednie). Nie jest to fortunny pomysł. Można przecież było dawać opis bibliograficzny I wydania (a tym samym dzieło umieszczać w porządku chronologicznym), a w adnotacji, po zaznaczeniu dat wydań następnych oraz ewentualnych zmian w tytule dzieła i innych elementach opisu bibliograficznego, omówić tylko wydanie ostatnie, jeśli się ono różni od wydania pierwszego. W ten sposób jednak autor postępuje tylko w niektórych wypadkach.

Szata typograficzna, tak ważna w wydawnictwach bibliograficznych, nie jest właściwa w książce Kaufmana, gdyż brak graficznych wyróżnień pewnych elementów składu drukarskiego utrudnia nieco nie tylko szybkie znalezienie pozycji, ale i odróżnienie jednej pozycji od drugiej. Jedynym bowiem wyróżnieniem graficznym jest kursywa, którą wydrukowano nazwiska autorów lub w ich braku tytuły dzieł, co jest zbyt mało rzucające się w oczy. Jeszcze mniej dostrzegalny jest numer kolejny pozycji, umieszczany przy prawym marginesie szpalty pod opisem bibliograficznym. Ponieważ adnotacje drukowane są przy tym tą samą petitową czcionką co opisy bibliograficzne, całość wygląda bardzo monotennie i nie zachęca do studiów.

Zupełnie inaczej przedstawia się praca Kaufmana pod względem merytorycznym. Opisy bibliograficzne są bardzo szczegółowe — w wielu wypadkach autor podał nawet wysokość nakładu, i to nie tylko przy dziełach najnowszych. Pomi-

janie formatu bibliograficznego książki jest uzasadnione, dla objętości wydawnictw słownikowych ważna jest bowiem przede wszystkim liczba zawartych w nich haseł-terminów, a tę liczbę autor w adnotacji podaje.

Adnotacje bibliograficzne są bardzo rozbudowane i wnikliwe. Oprócz liczby terminów autor podaje m.in. charakterystykę słownika, nieraz cytuje z przedmowy słownika jego założenia, przedstawia układ materiału, wymienia tytuły działów itp., mówi o historii powstania dzieła. Podaje też bibliografię dotyczącą danego dzieła: recenzje, dyskusje (nieraz nawet ze streszczeniem zarzutów krytyków czy głównych też recenzentów), opracowania monograficzne i rozprawy. Adnotacje zawierają również informacje bio- i bibliograficzne dotyczące autorów słowników: daty, dyscypliny, w których działali, głównie inne dzieła tych autorów i prace o nich. Gdy autor jest sporny, Kaufman streszcza dyskusję na ten temat, podaje poglądy różnych badaczy i cytuje odpowiednią literaturę. Wprawdzie nie dla każdej pozycji bibliografia daje wszystkie te rodzaje informacji, ale dla wielu jest ich po kilka, a adnotacji ograniczających się do podania liczby terminów jest bardzo niewiele.

Bibliografia Kaufmana jest więc ważnym i wartościowym dziełem pomocniczym dla prac nad historią nauki i techniki, a szczególnie nad historią prac terminologicznych i historią leksykografii w zakresie terminologii w Rosji i ZSRR.

Dzieje tych prac sięgają w Rosji przełomu wieków XVII i XVIII. Pierwszym Rosjaninem, który się zajął terminologią, był Piotr Wielki: z lat 1697—1698 pochodzą jego dwa zestawy holenderskich i angielskich terminów okrętowych (w transkrypcji rosyjskiej), z rosyjskimi objaśnieniami niektórych z nich. Opracowanie to wydano drukiem dopiero w 1887 r. (poz. 933 bibliografii).

Najstarszy rosyjski drukowany słownik terminologiczny, zresztą w ogóle pierwszy słownik rosyjski, pochodzi z 1701 r. Nosi on tytuł: *Tołkowanije imien trudniejszych, w siej knizie pisanych, a nie usiakomo znajemych*; zamieszczony jest w dziele I. Konijewskiego *Kniga, uczaszczaja morskogo pławanija*, pierwszym rosyjskim podręczniku morskim, wydrukowanym w Amsterdamie.

Drugim z kolei słownikiem terminologicznym, a pierwszym drukowanym w Rosji, jest słownik terminów architektury z 1709 r. Trzeci — z 1724 r. — to słowniczek terminów fortyfikacyjnych i komend używanych „w ataku i w obronie“, zamieszczony w tłumaczonym z francuskiego dziele o fortyfikacji miast. Następny słownik obejmował terminy geograficzne (głównie z geografii fizycznej); wydany został w 1742 r.

W drugiej połowie XVIII w. Rosja, oprócz dalszych słowników morskich (z lat 1751, 1764, 1767, 1774, 1777, 1788, 1790, 1795), ma już np. słownik historii sztuki (1763 r.), muzyczny (1773 r.), botaniczny (1780 r.), etnograficzny (1782 r.), anatomiczno-fizjologiczny (1783 r. II wydanie, z 1785 r., obejmowało wszystkie działy medycyny; oba wydania zawierały oprócz terminów rosyjskich także łacińskie i francuskie), ogólnoprzyrodniczy (1788 r.), prawniczy (1788 r.), rolniczy (1789 r.), mineralogiczny (niemiecko-rosyjsko-łaciński, 1790 r.), archeologiczny (1791 r.), historyczny (1793 r.), a nawet słowniki terminów tanecznych i karcianych.

Pierwszy rosyjski słownik ogólnotechniczny ukazał się w 1835 r.; był to słownik dwujęzyczny, francusko-rosyjski. Pierwszy zaś słownik ogólnotechniczny definicyjny, zawierający w 2 tomach ok. 25 tys. terminów ze wszystkich działów rolnictwa, techniki i przemysłu, wydano w latach 1843—1844 (Kaufman poświęca temu słownikowi prawie 4-szpaltową adnotację, poz. 1034).

A oto daty wydań pierwszych słowników terminologicznych niektórych innych dziedzin: specjalny słownik budownictwa okrętowego — 1832 r., leśnictwa — 1842 r., handlowy — 1809 r., księgowości — 1843 r., ekonomiczny — 1868 r., kolejowy (francusko-rosyjski) — 1870 r., terminów poligraficznych i zakresu wiedzy o książce —

1890 r., terminów gramatycznych — 1871 r., literaturoznawstwa — 1803 r., filozofii — 1819 r.

Pierwszy słownik terminologiczny z językiem rosyjskim i polskim ukazał się w 1829 r.; był to *Rucznoj słowar' dla inżynierow, zaključajuszczij w siebie wsie czasti fortifikacii i inych nauk*, wydany przez rosyjski Sztab Generalny (poz. 1537). Jest to tłumaczenie wydanego w 1825 r. w Warszawie *Dykcjonariusza doręcznego dla inżynierów, obejmującego wszelkie części fortyfikacji i innych nauk tejże broni właściwych*, opracowanego przez pułkownika artylerii wojsk polskich Mikołaja Rougeta. Wydanie rosyjskie jest słownikiem rosyjsko-francusko-polsko-niemieckim.

Bibliografia Kaufmana zawiera ok. 35 słowników rosyjsko-polskich, polsko-rosyjskich i wielojęzycznych z obu tymi językami. Zestawienie nie jest tu jednak kompletne. Wśród słowników dwujęzycznych brak jest np. *Słownika kieszonkowego polsko-ruskiego z dołączeniem wyrazów technicznych używanych w korespondencji biurowej* z 1866 r., słownika technicznego M. Konickiego z 1870 r., słownika nauk fizyczno-matematycznych z 1915 r. (wszystkie wydane w Warszawie), co najmniej czterech słowników prawniczo-sądowo-administracyjnych (Berdyucz 1832, Wrocław 1834, Warszawa 1847 i 1867, Warszawa 1906) i tyłuż słowników wojskowych (Warszawa 1920, Moskwa 1926, Moskwa 1934, Warszawa 1956). Skrupulatnie na ogół zebrał natomiast Kaufman słowniki najnowsze, wydane w ubiegłym dziesięcioleciu (większość z nich wydało Państwowe Wydawnictwo Techniczne w Warszawie i Katowicach).

Gorzej jest ze słownikami wielojęzycznymi, szczególnie starszymi. Brak np. 5-języcznego, a jednocześnie rosyjsko-polskiego słownika górniczego H. Łabęckiego (Warszawa 1863), znanego 5-języcznego słownika kolejowego B. Weryhy Darowskiego i I. Kempieńskiego (Lwów 1889—1890); 2-języczny natomiast słownik kolejowy Kempieńskiego z 1880 r. Kaufman notuje), 3-języcznego słownika garbarskiego (Warszawa 1895), 3-języcznego lotniczego (Warszawa 1922), białorusko-polsko-rosyjsko-łacińskiego słownika botanicznego (Wilno 1924), trzech słowników wojskowych (Warszawa 1918, 1924, 1932), włókienniczych (Warszawa 1927 i Łódź 1930), morskich, np. Komisji Terminologicznej Morskiej przy PAU i powojennego Komitetu Normalizacyjnego, słowników polskiej Akademii Nauk Technicznych itp. Razem więc brak jest — licząc tylko pobieżnie — przeszło 20 wydanych w Polsce słowników wielojęzycznych, zawierających m.in. język polski i rosyjski. Gdyby przeprowadzić dokładniejsze poszukiwania, liczba ta byłaby na pewno większa. Nadto Kaufman zupełnie pominał ogłoszone w Polsce słowniki niesamoistne tak wielojęzyczne, jak i dwujęzyczne. A takich jest też wiele.

Analizy kompletności bibliografii Kaufmana poza polonikami nie przeprowadziłem. Zauważyłem jednak, że brak jest takich np. pozycji zawierających m.in. terminologię rosyjską: *Technical Dictionary in 4 Languages* (London 1948), *Lexique des termes sucriers, betterave et canne* (Paris 1931), *Scales Deposits Pitting and Corrosion with their Analysis of Waters that Causes them. Vocabularies of Terms Relating to Boilers* (Newcastle-on-Tyne 1946), *International Radiotube Encyclopaedia* (London 1949), *Militärische Abkürzungen, ein zwölfsprachiges Wörterbuch* (Berlin 1937).

Bibliografia Kaufmana nie jest przy tym bibliografią selekcyjną, a więc wszystkich tych braków nie można usprawiedliwić.

Analizując w bibliografii poloniki stwierdziłem, że również jej indeks autorско-tytułowy nie został przez autora dopracowany. Dowodem tego może być fakt, że z prawie 35 uwzględnionych w bibliografii słowników z językiem polskim (nie licząc słowników wielojęzycznych z językiem polskim wydanych poza Polską) w indeksie łatwo można odszukać tylko 16 (6 na s. 402, w części rosyjskiej, 10 — na s. 412—413, w części innojęzycznej), a kilku w ogóle w indeksie nie ma (np. słow-

nika elektrotechnicznego pod red. M. Mazura, poz. 415). Spowodowane jest to m.in. tym, że w odniesieniu do słowników dwujęzycznych podano w bibliografii tylko oboczne, a więc rosyjskie tytuły (z karty kontrtytułowej), a nazwiska autorów obcych podano wówczas jedynie w transkrypcji rosyjskiej. Uwaga ta odnosi się i do innych słowników dwu- i wielojęzycznych. Gdy słownik jest tłumaczeniem na rosyjski innego słownika, Kaufman nie podaje oryginalnego tytułu oryginału; tak postąpił np. ze wspomnianym wyżej słownikiem Mikołaja Rougeta.

Usterki jednak tego rodzaju, a nawet i braki w kompletności materiału, tylko niewiele umniejszają wartości pracy Kaufmana. Zebrał on przecież materiał olbrzymi i najważniejszy element dzieła — opisy i adnotacje bibliograficzne — przygotował starannie, szczególnie w partiach wykazujących słowniki wydane w Rosji (a tych jest olbrzymia większość).

Bibliografia Kaufmana jest w literaturze rosyjskiej drugą pracą tego rodzaju. Po raz pierwszy wykaz słowników terminologicznych ukazał się w wydawnictwie Instytutu Językoznawstwa Akademii Nauk ZSRR: *Bibliograficzeskij ukazatel literatury po russkomu jazykoznaniju* (Moskwa 1954—1955), lecz wykaz ten obejmuje tylko lata 1825—1880, a nadto jest bardzo niedoskonały. Dodać warto, że I. Kaufman jest też autorem bibliografii *Russkije enciklopedii*, której pierwsza część *Obszczije enciklopedii* ukazała się w Moskwie w 1960 r. w wydawnictwach Państwowej Biblioteki im. Lenina.

Pozostaje jeszcze zwrócić uwagę, że także w Polsce nadszedł już czas na opracowanie kompletnej i prymarnej bibliografii słowników terminologicznych z językiem polskim. Wydana w 1936 r. przez Akademię Nauk Technicznych W. Wojtana *Historia i bibliografia słownictwa technicznego polskiego od czasów najdawniejszych do końca 1933 r.*, cenna w swoim czasie, nie odpowiada dzisiejszym wymaganiom. Wydana zaś w 1959 r. w Nowym Jorku *A Bibliography of Polish Dictionaries* R. Lewańskiego nie jest specjalną bibliografią słowników terminologicznych, a nadto zawiera bardzo dużo błędów i usterek oraz ma dużo braków, szczególnie właśnie w działach słowników terminologicznych¹. Bibliografia ta nie jest poza tym adnotowana, a wiele opisów bibliograficznych autor dokonał nie na podstawie autopsji. Można więc ją uważać jedynie za próbę bibliografii słowników z językiem polskim.

Zygmunt Brocki

N. M. Raskin, *Chimiczeskaja laboratorija M. W. Łomonosowa. Chimija w Pietierbusgskoj Akadimii Nauk wo 2-j połowinie XVII w.* Izdatielstwo Akademii nauk SSSR, Moskwa—Leningrad 1962, s. 340, il. 33.

Szeroko obchodzone w 1961 r. 250-lecie urodzin M. Łomonosowa¹ dało okazję do wydania licznych a różnorodnych — formą, treścią i charakterem wykładu — prac, poświęconych życiu i działalności uczonego. Spośród tych, przeważnie popularzacyjnych, prac niektóre tylko powstały w wyniku oryginalnych pogłębionych badań, opartych w dużym stopniu na nowych, po raz pierwszy zbadanych źródłach archiwalnych. Takie właśnie badania stały się podstawą książki N. Raskina o *Chemicznym laboratorium Łomonosowa*.

Opracowanie tego fundamentalnego dzieła poprzedzała wieloletnia, żmudna

¹ Wykazałem to w dwóch recenzjach pracy Lewańskiego: w „Przeglądzie Technicznym“ (nr 32/1961) oraz w „Technice i Gospodarce Morskiej“ (nr 12/1961). Por. także notatkę o tej pracy w nrze 2/1961 „Kwartalnika Historii Nauki i Techniki“

¹ Por. artykuł A. Topczijewa oraz sprawozdania z obchodów rocznicy Łomonosowa w ZSRR i w Polsce w nrze 3/1962 „Kwartalnika“ (przypis tłumacza).